

Aida İmanquliyevanın məqalələri

Görkəmli şərqşünas alim, öz dəyərli tədqiqatları ilə tək Azərbaycan deyil, dünya şərqşünaslıq elminə böyük töhfələr vermiş professor Aida İmanquliyevanın əsərləri ədəbiyyatşünaslıq xəzinəmizin zəngin sərvətidir. Görkəmli alimin elmi tədqiqat dairəsi, onun elmi yaradıcılığı ilə oxucuları daha yaxından tanış etmək üçün vaxtilə bir sıra nüfuzlu elmi dərgilərdə nəşr olunmuş məqalələrindən bir neçəsini diqqətinizə çatdırmaq qərarına gəldik. Səhifələrimizdə professor Aida İmanquliyevanın məhçər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaratdıqları "Qələmlər birliyi"nə, Mixail Nuaymə, İlya Əbu Madi kimi ədiblərə və ərəb Əndəlus ədəbiyyatına həsr olunmuş 4 məqaləsini təqdim edirik.

Ərəb Əndəlus ədəbiyyatının bəzi xüsusiyyətləri haqqında (X-XI əsrlər)

Aida İmanquliyeva

Orta əsrlər ərəb ədəbiyyatının orijinal qollarından biri olan İspaniyanın ərəb dilli ədəbiyyatı hələ VIII əsrdən yaranıb inkişaf etməyə başlamışdır.¹ Bu ədəbiyyat bir sıra bədii xüsusiyyətlərinə, ideya və məzmununa görə ümumərəb ədəbiyyatının zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

X-XI əsrlərdə bir neçə ərəb şair və ədibinin adı Əndəlusiya ədəbiyyat aləmində parlağa başlayır. Bu ədəbiyyatçılar içərisində ən məşhurları ərəblərin şeirdə Əbu Nüvasın, nəsrədə əl-Məərrinin davamçısı adlandırdıqları Əbu Amir ibn Şüheydə (992-1035)² və dövrün ən hörmətli, nüfuzlu şəxslərindən biri olan İbn Həzm (994-1063)³ idi.

Bir-birini əvəz edən müxtəlif Əməvi xəlifələrinin sarayında yaşamış, 30 yaşına çatdıqdan sonra bütün mənəblərdən əl çəkərək həyatını tamamilə ədəbiyyata, elmə həsr etmiş İbn Həzm bütün ömrü boyu din və mövhumata qarşı mübarizə aparmışdır. Buna görə də onun məşhur əsərləri hüquq, ilahiyat, fəlsəfə elmlərinə aiddir. Bu əsərlərin çoxunda müəllif islamın əmələgəlmə və inkişafı tarixini şərh

edir, islamın dini dünyagörüşünün təhlilini verir. Bəzi əsərlərində İbn Həzm onu daim təqib edən əsərlər məşəbi tərəfdarlarına qarşı çıxır və onların müddəalarını kəskin tənqid edir.⁴

Bütün dünya alimlərinin rəğbətini qazanmış, sanballı elmi, biblioqrafik, tarixi əsərlərin müəllifi olan İbn Həzmi geniş ərəb oxucularına tanıtdıran onun 1027-ci ildə yazdığı «Göyərçin boyunbağısı» (طوق الحمامة)⁵ əsəridir.

İbn Həzmin qayğısız gənclik illərinin xatirəsi olan «Göyərçin boyunbağısı» həm müstəqil bədii əsər, həm də əxlaq normalarının təhlilinə həsr edilmiş traktatdır. Əsərdə müəllif sevgi, sədaqət məsələlərinə toxunur və irəli sürdüyü mənəvi-psixoloji fikirləri həyatdan gətirdiyi inandırıcı misallarla möhkəmləndirməyə çalışır. Bu misallar əsasən o vaxtkı ispan həyatından götürülmüş lövhələrdən ibarətdir.

İbn Həzm əsəri Halva adlı yoxsul, gözəl bir qul qızın həyatına həsr etmişdir. Halva savadsız və kölə olmasına baxmayaraq bacarıqlı, hazırcavab, məhərətli bir qızıdır. İbn Həzm Halvanın həyatını təsvir edərkən, xalq içərisindən çıxmış, təmtəraqlı saraylarda böyüməyən, alicənab, müsbət bir qadın surəti yaratmağa nail olmuşdur.

İbn Həzmin yaradıcılığı ilə məşğul olan görkəmli holland tarixçi-ərəbşünası R.Dozi (1820-

¹ X əsrə qədər İspaniyada mövcud olan ərəb ədəbiyyatı haqqında A.İ.İmanquliyevanın «İspaniyada ərəb ədəbiyyatının yaranması» və inkişafı tarixinə dair (VIII-IX əsrlər) məqaləsində məlumat verilir, bax: Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri» (dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, 1971, №1.)

² احمد ضيف، بلاغة العرب في الندس Qahirə, 1974, səh. 43 (bundan sonra Ə.Dayf yazılacaqdır).

³ محمد عبد المنعم خفاجه، قصة الادب في الاندلس Beyrut, 1863, səh. 299 (bundan sonra M.Xafaca yazılacaqdır).

⁴ " R.A.Nicholson. A literary history of the Arabs, London, 1923, səh. 427 (bundan sonra R.A.Nikolson yazılacaqdır).

⁵ Əsər M.A.Salye tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş və akad. İ.Y.Kraçkovskinin redaktorluğu altında 1933-cü ildə SSRİ EA-nın «Academia» nəşriyyatında çap edilmişdir.

1883), sonralar A.Asin⁶, A.Nukl⁷ və b. şərqşünaslar bu əsəri təhlil etmiş, onu yüksək qiymətləndirmişlər.

Tədqiqatçılar əsərin təhlilinə müxtəlif münasibət bəsləmişlər. Onların bir qismi iddia edirdi ki, guya əsərin məzmunu ərəb həyatından çox uzaqdır, müəllif əsərin yazılışında Qərb ədəbiyyatını, xüsusilə ispan ədəbiyyatını təqlid etməyə çalışmışdır. Digər qisim tədqiqatçılar isə bu fikrin tamamilə əksinə çıxaraq sübut edirdilər ki, əsərdə Şərq ruhu daha üstündür.

İkinci qisim tədqiqatçıların fikri həqiqətə daha uyğundur. Çünki İbn Həzmin bu əsərdə təbliğ etdiyi platonik sevgi ərəblərə və ümumiyyətlə şərqilərə daha çox xas olan xüsusiyyətdir. Digər tərəfdən, əsərdə müəllifin qarşısına qoyduğu və həll etdiyi əxlaq, nəzakət, ədəb qaydaları qərbdən daha çox şərqə mənsubdur. Düzdür, İbn Həzm əsərdə ispan, xüsusilə o dövr Kordova həyatının təsvirinə çox yer vermişdir. Bu da təbiidir. Çünki Kordovada doğulmuş İbn Həzmin ərəb məişəti haqqında tam təsəvvürü yox idi. Göstərilən cəhət əsərin həm qiymətini artırır, həm də ərəb İspaniyasının həyat tərzini, orada hökm sürən adət və ənənələr, cəmiyyətin yaşayış qaydaları haqqında oxucuda dolğun təsəvvür yaradır.

XI əsrdə müxtəlif ərəb xəlifələrinin səyi nəticəsində daim çiçəklənməkdə olan Kordova şəhəri sonralar öz mərkəz rolunu itirməyə başlayır. İspaniyada ərəblərin ədəbiyyat və mədəniyyət mərkəzi Sevilyaya keçir. Bu dövrdə artıq müsəlman İspaniyası öz əvvəlki idarəedici, qüdrətli vəziyyətini itirməyə başlayır. Ölkənin zəifləməsindən ilk növbədə narazı xristianlar istifadə edir. Onlar Kastiliyalı VI Alfons və Araçonlu Sançonun rəhbərliyi altında müsəlmanlara şiddətli divan tutmağa hazırlıq görürdülər.⁸

Hakimiyyətdə olan Abbadilər dövlətinin (1023-1091) başçısı Mötəmid ibn Abbad (1068-1091) vəziyyətdən çıxış yolunu öz həmvətənlərinə müraciət etməkdə görür. O, Məraşdə əl-Murabitlər sülaləsinin (1056-1150) hökmdarı Yusif ibn Təşfinə (öl. 1106) müraciət edir. İbn Təşfin vəziyyətdən özü üçün istifadə edərək Mötəmidə taxtdan salıb hakimiyyəti öz əlinə keçirir.

Beləliklə, 1090-cı ildə Əndəlusiyaya öz müstəqilliyini itirib Məraşdəki əl-Murabit dövlətinin kiçik bir əyalətinə çevrilir.

Abbadilər dövlətinin ən məşhur şairləri «Qəribin əl-Buhturisi» adlandırılan İbn Zeydun (1003-1071)⁹ və İbn Həmdis əs-Səqla (1055-1132)¹⁰ idi. İbn Zeydun mədh, mərsiyə, qəzəl, vəsf və qəsidələr məcmusundan ibarət üç min beytlik divanın müəllifidir. Bu divan Şərq poeziyası üslubuna çox yaxın olması ilə seçilir. İbn Zeydun şeirdə tam həmahəngliyin və mükəmməlliyyənin tərəfdarı idi.

Siciliya yarımadası normanlar tərəfindən işğal olunduqdan sonra Sevilyaya, Mötəmidin sarayına pənah gətirmiş qaçqınlardan olan İbn Həmdis ömrünün sonlarında zuhdiyyat şeirləri yazmağa başlayır və Allahdan günahlarının bağışlanmasını xahiş edir.

XI əsrdən müsəlmanların İspaniyada hakimiyyətlərinin zəifləməsi ilə Əndəlus ədəbiyyatının da inkişafı ləngiməyə başlayır. Bu dövrdə Əndəlus şairlərinin yaradıcılığında əvvəlki mövzu rəngarəngliyi tamamilə yox olmuşdur. Vətənin vəsfi, doğma ərəb Şərqinə olan məhəbbətin, kədərin tərənnümü, sevgi və nifrət motivləri şeirlərin mövzusunda tamamilə silinmişdi. Şairlər yerli hakimlərin daha çox xoşuna gəlmək və bəxşiş qazanmaq məqsədi ilə yalnız mədh şeirləri yazırdılar. Şeirin formasında da dəyişiklik baş vermişdi. İndi şairlər zəcəl formasından daha çox istifadə edirdilər.

XI-XII əsrlərdə İspaniyada yaşamış mədhçi şairlərin ən məşhurları İbn Xafaca əl-Əndəlusi (1058-1138) və Əbu Bəkr ibn Kuzman (1080-1160) idi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu iki şair mədh yazmağa yalnız bir qazanc mənbəyi kimi baxırdılar. İbn Kuzman böyük cəsarətlə axirət dünyasını, dini asketizmi, hətta bəzən Quranı tənqid edən şeirlərin müəllifidir. Onun nikbin şeirləri həyatın bütün nemətlərindən istifadə etməyə çağırır. İbn Xafaca isə alleqorik şeirlər ustasıdır.

İspaniyada müsəlman hakimiyyətinin zəiflədiyi dövrdə şeirdə tənəzzül əmələ gəlmişdi. Lakin dövrün qüdrətli alimlərinin yaradıcılığı sayəsində bir sıra elmi, tarixi, bədii əsərlər yazılırdı. Bu əsərlər Qərbdə yaranan ərəb poeziyasının xarakteristikasını, məşhur Əndəlus ədiblərinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatı, mühüm tarixi hadisələrin şərhini və s. əhatə edirdi. Belə alimlərdən İbn Xaqan (öl. 1134), İbn Bəssam (öl. 1147), İbn Tüfeylə (öl. 1185), İbn əl-Abbar (öl. 1260), Lisanəddin ibn əl-Xətibi (51.1374), İbn Xaldun (öl. 1406) və b. göstərmək olar.

XIII əsrdə ərəblərin ixtiyarında olan axırıncı ispan torpaqları da xristianların güclü təsiri altında yavaş-

⁶ M.Asin Palacios. *Abenahazam de Gordoba y su Historia de las ideas religiosas*, Madrid, 1927 (bax: Э.Леви-Провансаль. *Арабская культура в Испании*, 1967, səh. 93.)

⁷ A.R.Nukl. *A book containing the pisala known as The Dove's Neck-ring about Love and Lovers*.

Paris, 1931 (bax: Э.Леви-Провансаль, səh. 94).

⁸ А.Мюллер. *История ислама*. т.IV.СПб.1896. səh. 221-222

⁹ M.Xafaca, səh 248, ابن زيدون، عبد العظيم علي، 1967, Qahirə

¹⁰ Ə.Dayf. səh.129.

yavaş əllərindən çıxmağa başladı. Yalnız İspaniyanın cənubunda, Qrenadada müsəlmanların kiçik nasirilər (1232- 1492)¹¹ sülaləsi hökm sürməkdə idi.

1492-ci ildə Qrenadanın sükutu ilə ərəblərin İspaniyada hakimiyyətləri başa çatdı. Bu dövrə qədər İspaniyada çalışan ərəb alim və ədiblərinin bir hissəsi öz fəaliyyət mərkəzlərini Afrika sahillərinə, xüsusilə Mərakeş və Tunisə keçirdilər, digərləri isə xristianlığı qəbul edib İspaniyada qaldılar.

Ərəblərin beş əsrlik tarixə malik olan Əndəlus ədəbiyyatına nəzər saldıqda görürük ki, bu ədəbiyyat tez bir zamanda müstəqil inkişaf yoluna düşmüşdür. İlk dövrlərdə Əndəlus ədəbiyyatı Şərq ədəbiyyatını təqlid etməyə, bu ədəbiyyata xas bütün xüsusiyyətləri mənimsəməyə çalışdırsa, Əndəlus dövləti möhkəmlənib qüvvətli bir müsəlman xəlifəliyinə çevrildikdən sonra ərəb İspaniyası ümumi-islam dünyasının kiçik bir guşəsi olmaqla yanaşı həmişə müstəqilliyə can atmış, mənəvi asılılıqdan xilas olmağa çalışmışdır.

Əndəlus ədəbiyyatı özü Şərq və hətta Qərb aləminə təsir etməyə başlamışdır. Belə ki, IX əsrin sonu - X əsrin əvvəllərində bir çox Qərb ölkələrində çürüməkdə olan pessimizmin hökm sürdüyü halda, İspaniyada yeni, canlı ədəbiyyat və mədəniyyət baş qaldırmaqda idi. Təbiidir ki, belə bir ədəbiyyatın təsiri ilk növbədə özünü İspaniyada göstərirdi.

İspaniya əhalisində ərəb dilinə və ədəbiyyatına böyük maraq var idi. Kordovada yaşamış xristian ruhanilərindən biri ərəb mədəniyyətinə, dilinə meyl göstərən öz həmdinləri haqqında belə demişdir: «Mənim həmvətənlərim ərəblərin müxtəlif poemalarını və əsərlərini oxumağı sevirilər... Öz istedadları ilə fərqlənən bütün cavan xristianlar ilk növbədə ərəb dilini və ərəb ədəbiyyatını öyrənirlər... Nə böyük bədbəxtlikdir! Xristianlar öz dillərini unutmuşlar. İndi bizim içimizdə min nəfərə bir nəfər tapılmaz ki, latın dilində öz dostuna savadlı bir məktub yazsın. Ancaq çoxları ərəb dilini bütün incəlikləri ilə bilirlər».¹²

Bu təsir tədricən digər Qərb ölkələrinə də keçir. XI əsr Fransa incəsənətinin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər etiraf edirlər ki, bu incəsənətdə müəyyən dərəcə islam İspaniyasının təsiri duyulur. E.Lamber bu haqda belə yazırdı: «Roma incəsənəti dövründə Fransanın və İspaniyanın xristian memarları və dekoratorları, heç şübhəsiz ki, islamaşmış ispanməqrib incəsənətindən çox istifadə etmişlər və bu incəsənətin təsiri ilə özlərinin bir çox tipik formalarını yaratmışlar».¹³

¹¹ M.Xafaca. səh 72

¹² Э.Левин-Провансаль.сəh. 18.

¹³ E.Lambert.L'art hispano-mauzesgue et l'art roman - "Hisperis", t., XVIII, 1933, səh. 4.

Bu təsir cəmiyyətin təfəkküründə, elm, ədəbiyyat sahəsində də özünü göstərirdi. Əndəlus ədəbiyyatının Qərb ədəbiyyatına təsirini izləyən M.Asin belə nəticəyə gəlir ki, Dantenin «İlahi komediyası»nda müsəlman esxatologiyasının bəzi izləri müşahidə edilir.¹⁴ Digər alimlər trubadurların poeziyasını İspaniya ərəblərinin xalq poeziyasının mənşəyi ilə bağlayırlar.¹⁵ Trubadurların nəğmələri Əndəlus şeiri üçün xarakterik olan zəcəl və bəndi şeir üzərində qurulurdu.

Şübhəsiz ki, bu təsir qarşılıqlı idi. Əndəlus incəsənəti, musiqisi və xüsusilə ədəbiyyatı da Qərb mədəniyyətinə və ədəbiyyatına xas olan bəzi xüsusiyyətləri mənimsəyirdi. Əndəlus ədəbiyyatı Şərq ədəbiyyatı ilə Qərb ədəbiyyatının bir növ sintezini təşkil edirdi.

Əndəlus ədəbiyyatı orta əsr ərəb ədəbiyyatı tarixində görkəmli yerlərdən birini tutur. Əndəluslu alim və ədiblərin nəcib fəaliyyəti, sayəsində Qərb dünyası Şərqin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, adət və ənənələri ilə tanış oldu. Qərblə Şərq arasında, mədəni-ədəbi əlaqə yarandı. Məhz bu alimlərin tərcüməçilik səyi nəticəsində Avropa qədim yunan dünyasının tibb, riyaziyyata, həndəsəyə aid ən məşhur əsərləri ilə tanış oldu.

Əndəlus ədiblərinin yaratdıqları istər nəsr əsərləri, istərsə də şeirlər öz incəliyi, dilinin rəvanlığı və aydınlığı, poetik xəyalın gücü, mövzunun dərinliyi ilə fərqlənirdi. Bu əsərlər ərəb ədəbiyyatı tarixi xəzinəsinə qiymətli incilər kimi daxil olmuşdur. Müasir ərəb ədəbiyyatşünaslarının, həmçinin görkəmli sovet və Qərb ərəbşünaslarının bu ədəbiyyatın tədqiqi ilə məşğul olmaları, bu ədəbiyyatın təhlilinə həsr edilmiş sanballı elmi əsərlərin yazılması qeyd edilən fikrin sübutu üçün ən gözəl misaldır.

Aida İmanquliyeva

On some features of Arabic-Andalusian literature (10th-11th centuries)

Summary

During 10th-11th centuries, several Arab poets and writers began to shine in the Andalusian literary world. The paper concerns namely this period of the literature of al-Andalus of five hundred years history. The most famous figures among those penmen were Abu Amir Ibn Shuhayda (992-1035), who was regarded as a successor of Abu Nuvas in poem and Al-Marri in prose, and Ibn Hazm, one of the highly esteemed people of his time (994-1063)³. The article examines the peculiarities of the works of these and other Andalusian writers.

¹⁴M.Asin. La escatalogia musulmana en la "Divina comedia", Madrid, 1924.

¹⁵Poesia arabe y poesia evropea, "Revista Gubana", Javier-more, 1033 (12, 13, 14-cü izahatlar üçün bax: Э.Левин-Провансаль, səh. 70,76)